

Vývoj sociálnej štruktúry a postavenie domácností v transformačnom procese

Lubica AZUDOVÁ*

The Development of Social Structure and the Situation of Households in the Transition Process

Abstract

This paper addresses the changes in behaviour and situation of the households during the transition period. It emphasizes the processes of differentiation that were manifested in every singly family, and eventually lead to the changes in the processes of adaptation. Theoretical approach toward the stratification is accompanied with an analysis of the income differentiation of households, which has evolved and partially stabilized during the transition period.

Key words: *stratification of the society, human capital, adaptation mechanisms, the income of households*

JEL Classification: D10, E24, J30

Úvod

Ekonomické zmeny v priebehu transformácie výrazne zasiahli do sociálnej oblasti a prejavili sa v spôsobe života celých sídelných spoločenstiev i jednotlivých skupín obyvateľstva.

Základnými líniami diferenciačných procesov odohrávajúcich sa v jednotlivých vrstvách spoločnosti sa stala vertikálna sociálno-ekonomická polarizácia, a súčasne i horizontálna sociálno-priestorová diferenciácia [1, s. 186 – 189]. Vertikálna sociálno-ekonomická polarizácia, ktorá má charakter sociálnych nerovností v individuálnej a rodinnej polohe, vytvorila novú sociálnu štruktúru obyvateľstva.

Sociálno-ekonomické rozdiely, ktoré našli svoj rozmer i v horizontálnej sociálno-priestorovej diferenciácii, prejavili sa polarizáciou medzi regiónmi. Koncentrácia sociálno-ekonomických problémov v určitých regiónoch a okresoch, vznik

* PhDr. Lubica AZUDOVÁ, Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky SAV, Šancová 56, 811 05 Bratislava 1; e-mail: ekon.luaz@savba.sk

sociálno-ekonomických disparít medzi nimi sa negatívne premietli do hospodárskeho vývoja celej krajiny, do diferencovanej investičnej aktivity, schopnosti adaptácie na moderné rozvojové trendy, ako aj do schopnosti aktivizovania a efektívneho využívania vlastných rozvojových potenciálov.

Diferenciačný pohyb obyvateľstva nastal v individuálnom sociálnom priestore, a zároveň aj v geografickom priestore. S rastúcou rozmanitosťou sociálnych zoskupení rástla i rozmanitosť foriem rodín či domácností.

Aktuálna podoba týchto zmien nie je dostatočne zachytená, a to preto, lebo absentujú komplexné relevantné výskumy sociálnej stratifikácie, ako aj preto, že slovenská spoločnosť stále prechádza turbulenciami vlastnými transformačnému procesu s neustálym preskupovaním jednotlivých sociálnych vrstiev. Na absenciu týchto informácií poukázal I. Vašečka [2, s. 217], keď varoval, že bez poznania toho, ako sa spoločnosť člení na jednotlivé sociálne vrstvy a aká je dynamika vývoja v tejto oblasti, sú opatrenia sociálnej politiky nepresné.

Treba dodať, že dôsledky týchto zmien sa s čoraz väčšou intenzitou budú prejavovať vo forme tlaku na systém sociálneho dialógu a sociálnej solidarity sprostredkovanej štátom, keďže nároky na sociálnu starostlivosť štátu, ako významný faktor sociálnej definície, verejnosť naďalej považuje za samozrejmu sociálnu prax.

Prebiehajúce reálne preskupovanie jednotlivých sociálnych vrstiev v slovenskom transformačnom priestore dáva tušiť formovanie určitých prvkov sociálnej štruktúry analogickej Goldthorpeho koncepcii sociálnej stratifikácie, i keď znaky, ktorými sú sociálne skupiny definované, vykazujú skôr znaky nekonzistentnosti (vlastníctvo hmotného kapitálu verzus vlastníctvo kultúrneho kapitálu). Príkladom sú príslušníci strednej vrstvy, kde vo viacerých prípadoch sú popierané základné weberovské prvky priamej úmery medzi kvalitou ľudského kapitálu (s tým spojenou pracovnou pozíciou) a odmenou na trhu práce. To znamená, že veľa tých, ktorí by patrili do strednej sociálnej vrstvy, nenachádza tomu adekvátny príjem zo zamestnania.

Napriek určitým podobne sa črtajúcim stratifikačným znakom, aké sú definované v Goldthorpeho teóriách, sociálna stratifikácia na Slovensku vykazuje predsa len odlišné znaky než v štandardných trhovách ekonomikách.

Exaktné štatistické vyjadrenia prostredníctvom vývoja krivky rozdelenia príjmov v sociálnych vrstvách upozorňujú na strácanie sa strednej vrstvy na Slovensku. Ukazuje sa, že rozdelenie príjmov v spoločnosti nezodpovedá „zdravej“ stratifikácii spoločnosti typickej pre štandardnú trhovú ekonomiku. Stredná spoločenská vrstva, pri ktorej sa predpokladá najväčšia početnosť, s príjmami rovnajúcimi sa priemeru spoločenského príjmu, začína sa „rozplývať“ medzi nízko- a vysokopríjmové skupiny, čím sa zvyšuje počet nízko- a vysokopríjmových domácností.

Rámček 1: Teoretické prístupy k sociálnej stratifikácii

O význame skúmania sociálnej stratifikácie svedčí zvýšený záujem vedeckej obce i v západných krajinách. Medzi teoretickými prístupmi k tejto problematike dominujú dve teórie, a to *neomarkistická* (predstaviteľ E. O. Wright) a *neoweberovská* (J. H. Goldthorpe). Veľmi stručne povedané, vo Wrightovej koncepcii, napriek vernosti k Marxovmu učeniu a snahe o revíziu jeho modelu s prihliadnutím na modernú západnú spoločnosť, predsa len v podtexte rezonuje posun od marxistického chápania k weberovskému chápaniu triednej štruktúry západnej spoločnosti.

Predstaviteľom empirického smeru, a súčasne pokračovateľom weberovskej línie v skúmaní sociálnej stratifikácie je J. H. Goldthorpe. Metodológia koncepcie tohto autora (za čo zožal kritiku) je postavená viac na štatistike a vychádza predovšetkým z funkcionalistického chápania sociálnej stratifikácie. Pre naše poznanie je dôležité to, že vychádza z plurality spoločenských tried (skupín), ktorých definovanie je založené na kritériách trhovej a pracovnej situácie, resp. pracovného statusu. Trhovú situáciu vzťahuje na materiálne odmeny a životné príležitosti kariéry, t. j. povýšenie v práci, mzdové ohodnotenie a pod. Pracovná situácia hovorí o pozícii v sociálnych vzťahoch na pracovisku, o pozícii v štruktúre organizácie práce a v kontrolných systémoch organizácie. Predpokladá sa zhoda medzi oboma základnými, v podstate weberovskými prvkami, čo znamená, že odmena na trhu práce a pracovná pozícia sa zlepšujú tak, ako človek stúpa v triednej hierarchii. Združovaním skupín povolání, ktorých nositelia sa nachádzajú v podobnej trhovej a pracovnej pozícii, vyčlenil tri základné kategórie tried, ktoré ďalej rozšíril na ďalšie skupiny podtried, čím vytvoril sieť ďalších podskupín. Takto vo svojej schéme zachytil sociálnu stratifikáciu nie ako striktné hierarchické usporiadanie spoločnosti, ale ako spoločnosť skladajúcu sa z reálnych sociálnych skupín vzájomne prepojených pragmatickými, reálnymi sociálnymi väzbami [3].

1. Využívanie ľudského kapitálu

Priestorom na vznik nerovnosti v individuálnej rovine je trh práce, kde sa stretáva ponuka a dopyt po pracovnej sile a tým sa zakladá i štruktúra jej socio-ekonomického postavenia. Existujúcu nevyváženosť, resp. napätie v tomto vzťahu treba chápať ako legitímny princíp trhovej ekonomiky.

Napätie medzi vzťahom ponuky a dopytu na slovenskom trhu práce, ktoré možno historicky datovať do začiatku 90. rokov (minulého storočia), nadobudlo určité stabilné črty, ktoré predurčili sociálne rozvrstvenie spoločnosti s nadväznosťou na príjmovú štruktúru a využitie existujúceho ľudského kapitálu.

Na oboch stranách trhového vzťahu naďalej pretrvávajú rigidita, nízka flexibilita a mobilita v miestnom, oblastnom a regionálnom rozmere, narušené väzby medzi vzdelanostnou úrovňou a nárokmi trhu práce. Rozsah, v akom Slovensko zamestnáva svoje potenciálne pracovné zdroje, naznačuje, že veľká časť potenciálnej pracovnej sily je nečinná. Negatívnou tendenciou prejavujúcou sa na Slovensku je nielen pretrvávajúca vysoká miera nezamestnanosti a značný podiel dlhodobej nezamestnanosti, ale v časti populácie aj rastúca pasivita voči aktívnemu uplatňovaniu sa na trhu práce. Pokles využitia ľudského kapitálu klesol na 50,3 %, čo je značne pod priemerom krajín EÚ (61,3 %), ako aj pod priemerom OECD (65,1 %). Prekvapujúco nízka je zamestnanosť mužskej populácie v produktívnom veku [4, s. XVI].

Vážnym a pretrvávajúcim problémom je nerovnováha na regionálnych trhoch práce. Slovensko je výrazne regionálne diferencované, čo je dané historickým, kultúrnym, geografickým a ekonomickým rozvojom, a to sa premieta do miery úspešnosti prispôsobovania sa transformačným zmenám. Veľké rozdiely v regionálnych mierach nezamestnanosti (následok nevyrovnanej ekonomickej štruktúry) predstavuje zvyšovanie príjmových nerovnováh, priestorová koncentrácia nižších sociálnych skupín obyvateľstva a tým spätne i spomaľovanie reštrukturalizačných procesov.

Nezamestnanosť na Slovensku získala status normálnej sociálnej skúsenosti a možnosť trvalého zamestnania prestala byť normálnym očakávaním subjektov. Vážnym problémom z pohľadu (ne-)využívania ľudských zdrojov je nezamestnanosť mladých ľudí. Tieto skupiny boli vytlačené z trhu práce a postupne nadobudli status dlhodobo nezamestnaných, s nebezpečenstvom vyústenia do chudoby s odrazom v generačnej reprodukcii a hrozby medzigeneračného konfliktu. Výrazne sociálne rizikovou skupinou sú evidovaní nezamestnaní vo vekovom rozpätí 15 – 29 rokov (v roku 2003 to bolo 31,5 % s vyučením a 24,2 % so základným vzdelaním). Ak sa v blízkej budúcnosti neuskutočnia zmeny smerom k technologickému rozvoju a zvýšeniu počtu pracovných miest, hrozí medzigeneračný konflikt, ktorého podoba sa v súčasnosti dá len ťažko odhadnúť [2, s. 222].

Sociológovia upozorňujú na prejav tendencií v správaní mladej populácie, ktoré nemožno považovať za pozitívne z titulu rastu ich duševného kapitálu [5, s. 338]. Prejavila sa preferencia chaotického pohybu v priestore medzi nezamestnanosťou, krátkodobými kurzami, dočasnou prácou, krátkodobou migráciou do zahraničia a pod., pred voľbou usadenia sa. Dochádza k voľbe uplatnenia sa skôr v tieňovej ekonomike, s odkladom vstupu na oficiálny trh práce až vtedy, keď im to bude osobne vyhovovať. Sklony vo „vzhliadaní“ sa v cudzích vzoroch nevylučujú ani voľbu v profilovaní sa neiniciatívnych skupín, uznávajúcich subkultúru nezamestnanosti, čo by znamenalo nielen ďalšie prehľbovanie nevyužitia najproduktívnejšej pracovnej sily, ale i rozširovanie jadrovej skupiny sociálne ohrozených.

Vytvorila sa situácia, v ktorej sa pre mladú a menej vzdelanú pracovnú silu znížili šance na umiestnenie sa na oficiálnom trhu práce, čo predstavuje nebezpečenstvo dlhodobej nezamestnanosti a vylúčenia z trhu práce pre rozsiahly segment generácie mladých ľudí.

Z pohľadu úspešného uplatnenia sa na trhu práce, napriek všetkým negatívnym okolnostiam (slabý a územne variantný dopyt), možno vidieť, že miera vzdelania pokračujúco vykazuje koreláciu s požiadavkami trhu práce. Svedčí o tom fakt, že už koncom roka 2003 až 86 % z celkového počtu obyvateľov krajiny s vysokoškolským vzdelaním našlo zamestnanie, na rozdiel od obyvateľov s nízkym

vzdelaním, ktorí sa podieľali na celkovej zamestnanosti iba 15,4 % [6, s. 187]. Preto veľké aglomerácie, v ktorých sa vo väčšej miere sústreďuje vysokokvalifikovaná pracovná sila, vykazujú podstatne vyššiu zamestnanosť a vyššie príjmy než ostatné oblasti.

Pozitívne trendy, ktoré sa do určitej miery prejavili v poklese nezamestnanosti po roku 2001, sa až natoľko neprejavili v dlhodobej nezamestnanosti, ktorej jadro je sytené prevažne z nízkokvalifikovanej pracovnej sily. Podiel dlhodobo nezamestnaných v roku 2002 vzrástol zo 41,2 % (r. 2001) na 47,3 % (oproti r. 1993 o 15,1 percentného bodu). Aj keď v roku 2003 došlo k ich poklesu na 45,8 %, svedčí to o určitých stabilných vlastnostiach trhu práce a neschopnosti absorbovať časť existujúcej štruktúry pracovnej sily (zároveň práve v nízkokvalifikovaných skupinách sa vo väčšej miere prejavila pasivita a dobrovoľné opúšťanie ambícií na zamestnanie).

2. Adaptačné mechanizmy domácností

V priebehu transformačného obdobia narastala variabilita typov domácností. Klesajúcu tendenciu má priemerná veľkosť domácností a rastie pluralita rôznych foriem spolužitia. Od roku 1992 poklesol na celkovom počte domácností podiel všetkých typov domácností s nezaopatrenými deťmi (najmä viacdetných), vzrástol podiel domácností jednotlivcov a vysoký podiel si zachovali domácnosti dôchodcov. Z jednotlivých typov rodín prevládajú úplné rodinné domácnosti (najmä s jedným a dvoma deťmi), i keď pomerne vysoký podiel majú úplné rodiny bez detí. Rastie počet neúplných rodinných domácností s deťmi, najmä so závislými deťmi.

Prebiehajúce zmeny v životných podmienkach vyvolané trhovými vzťahmi sa dotkli s časovou rozdielnosťou každého segmentu obyvateľstva a navodili situácie vyžadujúce zásahy do zabehaných stereotypov správania, v podobe zmien v stratégiách domácností. Základnou stratégiou väčšiny domácností je eliminovať negatívne vplyvy ekonomických zmien mobilizáciou všetkých dostupných produktívnych zdrojov. Ukazuje sa, že domácnosti v adaptačnom procese začali rozšírením možnosti voľby nadobúdať čoraz väčšiu pružnosť pri viackoľajovom získavaní finančných zdrojov.

Vek, štruktúra a postavenie členov domácností v širších sociálnych sieťach determinujú adaptačné stratégie, formy správania a možnosti voľby v ekonomických podmienkach, od ktorých sa následne odvíjajú zdroje a masy príjmov, s premietnutím do štruktúry ich spotreby. Nasmerovanie energie sa pri voľbe foriem adaptácie ukázalo tiež výrazne determinované fázou životného cyklu domácností, ich štruktúrou, formami osídlenia a nadobudlo určité stabilné črty.

- Tradičná orientácia do nových sfér formálnej, neformálnej a domácej ekonomiky nielenže naďalej pokračuje, ale stáva sa základným adaptačným mechanizmom domácností v situáciách núdze, zvlášť pri zlyhaní šanci na trhu práce.

- Adaptácia domácností nie náhodou stavia na popredné miesto defenzívnu úspornú stratégiu správania, postavenú na úspornejšom hospodárení. S rastúcim vekom členov domácností spravidla klesajú šance na uplatnenie sa na trhu práce a orientujú sa najmä do oblasti defenzívnych riešení, eventuálneho nasmerovania mimo rámca formálnej ekonomiky a svojpomocných naturálnych aktivít.

- Sebasaturácia je jednou z foriem riešenia zhoršenej životnej situácie, ktorá prežíva z čias rodinného hospodárstva. Zväčšuje sa rozsah samozásobenia potravinami a službami, čo dlhodobo patrí k bežným súčasťami hospodárenia rodín.

- Pomerne rýchlo nastala revitalizácia „osvedčených“ riešení z histórie, odchodom za prácou do zahraničia. Pri tomto riešení sa preferujú skôr rýchle spôsoby adaptácie pred dlhodobejšími riešeniami.

- Adaptačné stratégie dlhodobého riešenia v podobe revitalizácie tradičného podnikania sa stali ďalším prejavom adaptácie rodín. Vstup do sféry podnikania od začiatkov jeho revitalizácie je však spojený s náročnosťou na akumulované finančné zdroje a potrebné znalosti, čo je limitom pre viaceré domácnosti. Väčšie adaptačné schopnosti domácností v produktívnom veku majú väčšie predpoklady zaplniť tento voľný podnikateľský priestor.

- Dôležité miesto v adaptácii domácností zohráva práca spojená s hlavným zamestnaním vo formálnej ekonomike, ako je snaha udržať si zamestnanie, zvýšenie príjmu prechodom na lepšie platené miesto, prípadne nasmerovaním energie do sféry neformálnej práce, ktorá má dosť silnú väzbu na formálnu prácu v podobe nahromadeného vlastníctva kapitálových zdrojov a naakumulovaných potrebných znalostí [7, s. 19].

3. Profil príjmovej štruktúry domácností

Disponibilné finančné zdroje sú citlivým reagentom domácností na prebiehajúce procesy v sociálnej a ekonomickej sfére spoločnosti. Treba dodať, že odvodzovať sociálno-materiálny status jednotlivých skupín domácností iba od príjmov zo zamestnania či iných oficiálnych zdrojov nie je postačujúce, keďže tieto údaje nevypovedajú v plnom rozsahu o vlastníctve majetku, o spôsobe života, ba ani dostatočne o vzťahu so zamestnaneckým statusom. Do „hry“ vstupujú aj iné neoficiálne zdroje príjmov a majetku; údaje o ich rozsahu nie sú dostatočne exaktne štatisticky podchytené (aj v dôsledku častého preskupovania jednotlivých sociálnych vrstiev), a preto hodnotenia spravidla vychádzajú z aktuálneho stavu príjmovej situácie.

Výška príjmov domácností, ich zdroje a štruktúra sú determinované ich spoločenskou pozíciou, predovšetkým pozíciou na trhu práce.

Transformačný proces na Slovensku v podstate viedol k vyprofilovaniu relatívne stabilných skupín domácností:

- Domácnosti s vysokými dôchodkami (8 – 10 %), ktoré sú sytené prevažne z pracovných zdrojov a minimálne zo sociálnych zdrojov. Ide o rodiny, ktorých príjmy im umožnilo preferované postavenie v širších sociálnych sieťach, podnikanie, výnosy z majetku, prípadne iné než oficiálne zdroje. Ide o skupiny domácností s vyššími až vysokými príjmami; v skladbe ich spotrebnej štruktúry sa zjavne prejavili prvky typické pre bohatšie krajiny EÚ.

- Domácnosti, v ktorých z hľadiska štruktúry zdrojov príjmov rovnocennú rolu zohrávajú príjmy z pracovnej činnosti, ako aj zo sociálnych zdrojov (viac než 40 %). Tieto široko štruktúrované skupiny domácností predstavujú širšie stredné sociálne vrstvy.

Autori P. Gonda a M. Timoracký [8] ich detailnejšie triedia podľa kritérií príjmu a zamestnaneckého statusu na ďalšie skupiny, medzi ktorými dochádza k prelínaniu a častým pohybom. Práve v týchto široko štruktúrovaných skupinách domácností, ak odhliadneme od všeobecnej príjmovej stratifikačnej tendencie, dochádza k určitej príjmovej nivelizácii, spôsobenej reštrikčnými opatreniami. Podobne sa ich dotýka nastavená sociálna politika, spod ochrany ktorej vy-padávajú tie skupiny domácností, ktoré sa reálne ocitli na hranici sociálnej odkázanosti. Ich výdavková štruktúra v podstate kopíruje ich príjmovú situáciu a je viac-menej typická pre štandardnú slovenskú domácnosť, so znižovaním spotreby (okrem tých služieb a komodít, ktorých spotrebu nemôžu reálne samy ovplyvniť).

- Domácnosti s nízkymi príjmami, kde dôchodky zo sociálnych fondov sú ich hlavným, resp. jediným zdrojom príjmov (viac než 35 % populácie). Prípadne ich príjmy sú dopĺňané z iných než inštitucionalizovaných zdrojov. Výdavková štruktúra v týchto typoch domácností je typická pre chudobné domácnosti, ktoré musia neustále znižovať svoju spotrebu.

Výsledky Mikrocenzu 2003 [9] potvrdili peňažnú stratifikáciu domácností, ku ktorej došlo v transformačnom období, a iba minimálne zmenila svoju podobu.

Vo vývoji a štruktúre peňažných príjmov domácností za posledné desaťročie došlo k značným zmenám. Rástla príjmová diferenciácia, hoci častokrát bez výraznejšej väzby na kvalifikáciu a výkonnosť. Aj keď sa zvýšili nominálne peňažné príjmy vo všetkých typoch domácností, časť domácností (viacdetné, dôchodcovské) sa ocitla na úrovni nízkeho príjmu. Na druhej strane, určité skupiny domácností sa posunuli zo stredných príjmových pásiem do vyšších príjmových pásiem.

Za obdobie transformácie došlo nielen k diferenciacii príjmov domácností, ale aj k zmenám v redistribúcii z jednotlivých zdrojov. V jednotlivých sociálnych skupinách domácností sa podiel peňažných príjmov z jednotlivých zdrojov na celkových čistých peňažných príjmoch pohybuje v závislosti od hlavného zdroja – z pracovnej činnosti. Domácnosti, ktoré sa nachádzajú v najvyšších príjmových pásmach, vykazujú i najväčší podiel príjmov z pracovnej činnosti na čistých peňažných príjmoch, a naopak, najnižší podiel vykazujú domácnosti v najnižších príjmových pásmach, v ktorých dominuje prevaha príjmov zo sociálnych zdrojov. Pracovné príjmy v štruktúre zdrojov príjmov domácností predstavujú v podstate 2/3 čistého peňažného príjmu.

Podľa Mikrocenzu 2003, priemerný čistý mesačný peňažný príjem na člena domácnosti v slovenských domácnostiach v roku 2002, oproti roku 1996, vzrástol o 54,8 %, čo predstavovalo sumu 6 552 Sk. Z pohľadu pozície na škále príjmového pásma sa na tomto priemere ocitalo 2,9 % všetkých domácností. Pod celospoločenským priemerom (v pásme nízkych príjmov) na člena domácnosti sa nachádzalo 39,4 % domácností. V najnižšom príjmovom pásme, ktoré predstavovalo 3 000 Sk na člena, čo možno považovať za stav peňažnej núdze, bolo 12,1 % zo všetkých domácností. Medzi priemerom a najvyšším príjmovým pásom sa nachádzalo 43,4 % domácností (z toho 27,9 % v rozpätí od 6 750 Sk do 10 500 Sk na člena a 11 % domácností v pásme 10 500 Sk – 14 000 Sk na člena domácnosti; pozri tab. 1).

Tabuľka 1

Počet domácností a štruktúra príjmov domácností v roku 2002 podľa výšky čistého mesačného peňažného príjmu na osobu (v %)

Príjmový interval (v Sk)	Počet domácností	Príjem na osobu						
		Spolu	z toho					
			pracovné	Sociálne	iné	naturálne	z predaja poľnohosp. výrobkov	zo zahraničia
do 3 000	12.1	100.0	26.6	70.3	0.7	1.8	.	0.3
3 001 – 6 500	39.4	100.0	60.8	36.0	0.5	1.6	0.1	0.9
6 501 – 6 750 (priemer)	2.9	100.0	63.9	33.3	0.5	1.4	0.04	0.6
6 751 – 10 500	27.9	100.0	66.3	20.8	0.4	1.1	0.7	1.4
10 501 – 14 000	11.0	100.0	79.8	15.6	0.9	0.8	0.1	2.9
14 000 a viac	6.7	100.0	86.3	0.6	3.5	0.04	0.01	3.8
Spolu	100.0	100.0	68.9	26.9	0.1	1.2	0.01	1.7

Prameň: Mikrocenzus 2003, ŠÚ SR; vlastné prepočty.

V najvyššom príjmovom pásme, t. j. od 14 000 Sk a viac na osobu a mesiac bolo 6,7 % zo všetkých domácností. Z pohľadu hranice životného minima platného a vypočítaného v tom čase pre jednotlivca na mesiac, sa v tejto pozícii

nachádzalo až 30,3 % zo všetkých domácností. Napriek značnému podielu domácností nachádzajúcich sa v nízkopríjmových pásmach, krivka zobrazenia príjmov za všetky domácnosti na škále príjmových pásiem nevykázala vo vzťahu k priemeru až také výrazné rozdiely. Od priemeru k najnižšiemu príjmovému pásmu sa nachádzalo 51,4 % zo všetkých domácností a nad priemerom k najvyššiemu príjmovému pásmu 45,6 % zo všetkých domácností.

Rozloženie postavenia domácností na škále príjmového pásma tak vykázalo črty netypické pre trhové spoločnosti tým, že značná časť domácností sa grupovala v nízkopríjmových pásmach s prudkým poklesom k stredným príjmovým hodnotám, z čoho sa dá usudzovať, že tá časť domácností, ktorá by sociálnym statusom mala patriť do širšej strednej vrstvy, rozplýva sa viac k nižším príjmovým hodnotám, na rozdiel od štandardných trhových spoločností, kde sa väčšia časť domácností grupuje v pásmach stredných hodnôt.

Pomer zdrojov príjmov korešpondoval s pozíciou na škále príjmov. V skúmanom období sa dosiahol vysoký podiel príjmov z pracovnej činnosti, najmä vo vyšších a vysokých príjmových skupinách, pričom v týchto skupinách proporcionálne klesal podiel príjmov zo sociálnych zdrojov. Naopak, v nízkopríjmových skupinách pomer príjmov vykazoval vysoký podiel zo sociálnych transferov (v najnižšej príjmovej skupine až 70,3 %). Napriek proporcionálnemu rozdielu, sociálne transfery zohrávali dôležitú rolu vo všetkých príjmových skupinách domácností. V pásmach nad príjmovým priemerom predstavovali 23,1 % a 15,6 % podielu z čistých mesačných príjmov na osobu.

Adaptačné mechanizmy viedli k tomu, že vo vyšších a vysokých príjmových skupinách domácností významnejšiu rolu v celkových príjmoch zohrávali príjmy zo zahraničných zdrojov (od 1,5 % po 3,8 %). Aj keď je zložitité presne identifikovať charakter týchto príjmov, možno usudzovať na zvyšujúcu sa tendenciu orientácie na pracovnú migráciu do zahraničia.

Tradičné členenie domácností do *sociálnych skupín* podľa postavenia ich *prednostov* ukázalo, že na najnižšej pozícii škály príjmového pásma čistého mesačného príjmu na člena domácnosti (do 3 000 Sk) sa nachádzalo 11,2 % zo skupiny zamestnaneckých domácností; 24,2 % podnikateľských skupín domácností so zamestnancami a 18,3 % zo skupiny podnikateľských domácností bez zamestnancov, t. j. živnostenských domácností. Je pozoruhodné, že v tejto pozícii sa nachádzalo iba 5,8 % z domácností členov produkčných družstiev. V nízkom príjmovom pásme (tesne pod celospoločenským priemerom) sa grupovalo 36,9 % domácností zamestnancov; 35,8 % družstevných domácností; 18,1 % podnikateľských domácností (zamestnávateľských) a 23,0 % domácností podnikateľov bez zamestnancov. V pásme priemeru vo všetkých uvedených sociálnych skupinách nastal prudký pokles podielu domácností. Nad celospoločenským

priemerom čistého mesačného peňažného príjmu na osobu sa zaznamenal rast podielu vo všetkých sociálnych skupinách – 49,3 % domácností zamestnancov (z toho 7,0 % v najvyššom príjmovom pásme nad 14 000 Sk); 55,9 % domácností členov produkčných družstiev (z toho 15,9 % v najvyššom príjmovom pásme); 56,8 podnikateľov so zamestnancami (z toho 25,1 % v najvyššom príjmovom pásme) a 57,3 % podnikateľských rodín bez zamestnancov (z toho 20,8 % v najvyššom príjmovom pásme).

Tabuľka 2

Domácnosti podľa spoločenskej skupiny osoby na čele domácnosti a podľa výšky čistého mesačného peňažného príjmu na osobu v roku 2002 (v %)

Príjmové intervaly v Sk	Spoločenská skupina osoby na čele domácnosti			
	zamestnanec	člen produkčného družstva	podnikateľ so zamestnancami	podnikateľ bez zamestnancov
Do 3 000	11.2	5.8	24.2	18.3
Do 6 500	36.9	35.8	18.1	23.0
6 501 – 6 750 (priemer)	2.6	1.7	0.1	1.4
Do 10 500	30.2	24.3	18.1	23.1
Do 14 000	12.1	15.7	13.6	13.4
14 000 a viac	7.0	15.9	25.1	20.8
Spolu	100.0	100.0	100.0	100.0

Prameň: Vlastné prepočty podľa Mikrocenzu 2003.

Sociálny status členov domácností na osi začlenenia či vylúčenia z oficiálneho trhu práce zjavne koreloval s ich pozíciou na škále príjmového pásma. Iba 2,5 % domácností s ekonomicky aktívnym prednostom spĺňalo kritériá príjmovej strednej vrstvy. Domácnosti s nezamestnaným prednostom sa v tejto pozícii vôbec nevyskytovali. Z pracujúcich domácností sa 46,8 % s čistými mesačnými príjmami na člena nachádzalo v nízkopríjmových pásmach (z toho 11,7 % v pásme hmotnej núdze). Optikou životného minima sa v tejto pozícii ocitalo 16,8 % z celkového počtu ekonomicky aktívnych domácností. Ďalších 50,7 % domácností z tejto skupiny sa čistými príjmami na člena/mesiac nachádzalo nad celospoločenským priemerom (z toho 8,7 % v najvyššom príjmovom pásme). Príjmy z ekonomickej aktivity boli dopĺňované sociálnymi transfermi, a to podľa pozície domácností v jednotlivých príjmových pásmach, poprípade zahraničnými príjmami.

Z hľadiska príjmového deficitu sa 91,2 % domácností s nezamestnaným prednostom groupovalo v oblasti nízkych príjmov na člena domácnosti, sýtených prevažne zo sociálnych zdrojov. Až 81,5 % domácností nezamestnaných sa pohybovalo príjmami na hranici životného minima. Na druhej strane, stojí za pozornosť, že z tejto rizikovej skupiny domácností 6,8 % sa nachádzalo vo vyšších príjmových pásmach, kde ako zdroje príjmov prednostne uvádzali príjmy z pracovnej aktivity a príjmy zo zahraničných zdrojov.

Údaje z Eurostatu hodnotia domácnosti dôchodcov ako sociálne krehké s rizikom peňažnej núdze, hneď po domácnostiach nezamestnaných. Polovica (50,2 %) domácností dôchodcov, ktoré boli odkázané na príjmy iba z dôchodkových zdrojov, sa grupovala v nízkopríjmových pásmach. Na druhej strane, 42,8 % týchto domácností sa nachádzalo (podľa tejto škály merania) nad celospoločenským priemerom. Skrytými zostávajú uvádzané príjmy z ekonomickej aktivity nepracujúcich dôchodcov, ktoré na mase ich čistých príjmov participovali 20,1 %. So skupinou ekonomicky aktívnych dôchodcovských domácností mali domácnosti nepracujúcich dôchodcov spoločné to, že z hľadiska životného minima sa v tejto pozícii nachádzalo okolo 17 % domácností. Spomedzi aktívnych domácností dôchodcov sa podstatne väčšia časť domácností grupovala nad celospoločenským priemerom (48 %), nižším podielom (26,2 %) v nízkopríjmových pásmach a v najvyššom príjmovom pásme až 19,9 %-ami, kde sa domácnosti nepracujúcich dôchodcov vôbec nevyskytovali.

Faktor vzdelania, i keď nie výrazne, predsa len jemne intervenoval do príjmovej situácie domácností. Pod celospoločenským priemerom na člena domácnosti, v pásme nízkych príjmov sa grupovalo 34,3 % vysokoškolských domácností, v ostatných prevažoval väčší sklon k vyšším príjmovým pásmam (44,3 % domácností). Obdobná situácia bola v domácnostiach so strednou úrovňou vzdelania, kde prevaha týchto domácností sa grupovala pod priemerom v nízkopríjmových pásmach s výraznejšou sociálnou intervenciou. Domácnosti s prednosťou so stredným všeobecným a s vyšším odborným vzdelaním sa s jemnými odchýlkami ocitali skôr vo vyššom príjmovom pásme, hneď za priemerom. Rodiny s prednosťou so základným vzdelaním sa 62 %-ami grupovali v nízkopríjmovom pásme s výraznou sociálnou intervenciou.

Významným indikátorom ekonomickej situácie rodín sú **počty nezaopatrených detí** v rodinách. Všeobecne platí, že finančne sú na tom lepšie tie rodiny, ktoré sa nemusia starať o nezaopatrené deti. S rastom počtu detí sa zvyšuje finančná náročnosť rodín, a preto sociálna intervencia u nich predstavuje zvlášť významnú rolu. Bezdetné domácnosti sa spravidla grupovali vo vyšších príjmových pásmach na rozdiel od viacdetných rodín, ktoré sa nachádzali prevažne v pásmach nízkych príjmov. Pásmo hmotnej núdze bolo plne obsadené rodinami „bohatšími“ na deti, ktoré všeobecne predstavujú sociálno-ekonomicky najkrehkejšiu skupinu. V pásme celospoločenského priemeru a nad priemerom sa tieto skupiny domácností vôbec nevyskytovali.

Zaujímavý je fakt, že už v prípade jedného nezaopatreného dieťaťa sa rodina (na rozdiel od bezdetných rodín) posúvala na meracej škále príjmového pásma k nižším príjmovým hodnotám, až do pásma sociálnej odkázanosti. Možno usudzovať, že ide o existenciu rastúceho počtu sociálne problémových rodín, ktoré sú zväčša reprezentované neúplnými rodinami.

Záver

Transformačné zmeny výrazne zasiahli do sociálnej oblasti, čo sa prejavilo v zmenách spôsobu života domácností. V sociálnych vrstvách došlo k stratifikačnému pohybu, ktorý sa prejavil najmä v individuálnom sociálnom priestore. Došlo k utváraniu stále širšej a komplikovanejšej palety rodinných vzťahov a štruktúr riadiacich sa novými vzormi správania.

Domácnosti, napriek vleklému pesimizmu a verbálne deklarovaným negatívnym postojom a očakávaniam, v procese transformačnej adaptácie prejavili pružnosť vo viackoľajovom ekonomickom zabezpečovaní rodín, mobilizáciou všetkých dostupných produktívnych zdrojov.

Sociálne vedomie vrstiev obyvateľstva je previazané s ich sociálnou skúsenosťou, do ktorej výrazne intervenuje ich finančná pozícia, ktorá je determinovaná predovšetkým postavením na osi začlenenia či vylúčenia z oficiálneho trhu práce.

Realita ukázala, že peňažné príjmy domácností vykazovali pravidelnú rastovú tendenciu viazanú na ekonomické charakteristiky, s pozitívnou tendenciou rastu príjmov z ekonomickej aktivity na úkor príjmov zo sociálnych transferov.

Do štruktúry a masy príjmov domácností intervenovali viaceré demografické, ekonomické a sociálne faktory, ktoré spoluurčovali ich diferenciačný profil pri postavení na škále príjmových pásiem. Nezanedbateľný vplyv mala regionálna ekonomická úspešnosť, ktorá sa vyvíjala po osi – chudobný región rovná sa chudobný príjem.

Mikrocenzový prieskum (2003) potvrdil príjmovú diferenciáciu medzi skupinami domácností, ktorá sa vyprofilovala v priebehu ostatného desaťročia a nadobudla určité stabilné črty.

Rozloženie domácností na škále príjmového pásma vykázalo pre trhové spoločnosti neštandardné črty tým, že značná časť domácností sa grupovala v nízkoпрíjmových pásmach s prudkým poklesom k priemerným hodnotám a s pomalším rastom k vyšším príjmovým hodnotám.

Je nutné zdôrazniť, že pohľad na slovenské domácnosti cez ich peňažné príjmy je iba parciálnym pohľadom, na základe ktorého nie je možné vysloviť jednoznačné súdy o životnej situácii domácností, keďže do jej obsahu vstupuje oveľa viac sociálno-ekonomických faktorov.

Trh práce v Slovenskej republike trpí chronickými problémami, ktoré sa prejavujú vysokou mierou nezamestnanosti, predovšetkým dlhodobou nezamestnanosťou, ktorá sa grupuje prevažne z nízkokvalifikovanej pracovnej sily, vyznačujúcou sa slabou mobilitou. Trh práce sa prejavuje skostnatelo a nereaguje adekvátne na spoločenské zmeny, pričom pružnosť absentuje na oboch stranách trhového vzťahu. Za tejto situácie nemôže dochádzať k radikálnemu zlepšeniu životnej situácie rodín.

Keďže sa potvrdila korelácia medzi zamestnanosťou a materiálnym statusom, a súčasne intervencia vzdelania do úrovne príjmov, v ďalšej stratégii je nevyhnutné stimulovať tieto základné predpoklady rastu životnej úrovne rodín a klást dôraz na systém, ktorý odmeňuje za prácu.

Literatúra

- [1] GAJDOŠ, P.: K vybraným problémom transformácie sociálno-priestorovej situácie Slovenska v 90. rokoch. Sociológia, 33, 2001, č. 2.
- [2] VAŠEČKA, I.: Sociálna stratifikácia a súdržnosť spoločnosti. In: Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2002.
- [3] SOPÓCI, J.: Dve teórie sociálnych tried a stratifikácie. Sociológia, 30, 1998, č. 5.
- [4] Slovenská republika: Štúdia o životnej úrovni, zamestnanosti a trhu práce. [Dokument Svetovej banky.] Bratislava: Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku 2001.
- [5] MACHÁČEK, L.: Sociologické reflexie nezamestnanosti mládeže na Slovensku. Sociológia, 33, 2001, č. 4.
- [6] Správa o sociálnej situácii obyvateľstva SR v roku 2003. Bratislava: Inštitút sociálnej politiky 2004.
- [7] GURÁŇ, P. – FILADELFIOVÁ, Z. – RITOMSKÝ, A.: Tradičné verzus moderné: zmeny a život súčasných rodín. Sociológia, 29, 1997, č. 1.
- [8] GONDA, P. – TIMORACKÝ, M.: Sociálna súdržnosť, sociálna ochrana a solidarita obyvateľov. In: Vízia vývoja SR do roku 2020. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2002.
- [9] Mikrocenzus 2003. Bratislava: Štatistický úrad SR 2003.